

*A zsidóság tragédiája mint magyar tragédia**A kolozsvári esettanulmány¹*

„Miniszter Úr, nem azóta olyan sanyarú a mi sorsunk, mióta a zsidókat innen elvitték?”

(Egy kárpátaljai magyar kérdése a '90-es évek derekán.)

„A zsidóság tragédiája nem lesz magyar tragédia” – írta nekem rezignáltan Amerikából egy nagyon jó barátom. A magyar irodalom e zsidó származású tudós tanára ugyanabban a levelében egy megrendítő vallomást is tett: „Amikor a washingtoni Holocaust Múzeumban jártam, egyszer sírtam el magam. Van egy terem azok emlékére, akik zsidókat mentettek. A teremben ki van írva Dánia, de messziről is látni, hogy alig van alatta szöveg, pedig sok névnek kellene lennie. Odamegyek és elolvasom: The Danish People. (Most is elkezdtem sírni.) Ezért vagyok szomorú, hogy ezt nem olvashattam soha az én hazámról.”

Bibó István alapvető, de a fiatalabb nemzedékek által sajnos ritkán forgatott tanulmányában mindent leírt, amit „a zsidókérdésről” a II. világháború után tudni kell,² Gyurgyák János pedig a problémát széles eszmetörténeti megközelítésben mutatta be a közelmúltban.³ Rajtuk kívül is, írásban és szóban rengetegen vitatták meg az 1944-ben történt borzalmak körülményeit és a felelősség kérdését. Az egyik oldal azt hangsúlyozza, hogy a deportálásokra és a nyilas terrorra Magyarország 1944. március 19-ei német megszállását követően került sor, a legszörnyűbb bűnök tehát nem egy szuverén kormány hozzájárulásával történtek. Ha a németek nem vonultak volna be, akkor nálunk – Európában egyedülálló módon – közel egymillió zsidó túlélte volna a nácizmus tombolását. Ez vitathatatlanul igaz. Sajnos azonban igaz a másik állítás is, a fájdalmas tény, hogy a magyar Országgyűlés 1938 és 1941 között alkotmányos hagyományainkat, Kossuth, Deák, Eötvös és Tisza István örökségét megtagadva, három törvényben egyre jobban korlátozta zsidó származású állampolgárainak a jogait, és ezzel súlyos jogi, anyagi és érzelmi sérelmeket okozott. Ezt tetézve a német megszállás után a magyar hatóságok, magyar emberek tevélegesen közreműködtek zsidó honfitársaik gettóba telepítésében és a haláltáborokba történő kiszállításukban, sok esetben pedig egyéni kegyetlenségeket is elkövettek. Ezt semmiféle bocsánatkérés vagy kárpótlás nem tudja feledtetni, jóvátenni. A kolozsvári, jelenleg az Egyesült Államokban működő, szakmájában sok elismerést szerzett vegyész, Löwy Dániel, a washingtoni magyar közösség tekintélyes és aktív tagja, a tragédiát az absztraktból fájdalmas közelségbe hozza a Szamos-parti város zsidó múltjának részletes bemutatásával. Munkája sokkal több, mint helytörténet, több mint a Soa, divatosabb szóval a Holocaustt egyik magyarországi fejezete. Kimondatlanul is azt bizonyítja nagy meggyőző erővel, hogy a történetek egyszerre jelentenek zsidó és magyar tragédiát.

Akár az első krónikás, Lévai Jenő találta ki a „vészorszak” kifejezést, amellyel a magyar zsidóság megkülönböztetésének és elpusztítási kísérletének éveit jelöljük, akár más, a szó rendkívül találó, s joggal idézi fel egy másik magyar tragédia emlékét. Azért nevezzük „vész”-nek a mohácsi csatavesztést, mert a középkori magyar állam megszűnéséhez, az ország felosztásához és a 150 évig tartó török hódoltsághoz vezetett. Ritkábban gondolunk bele, hogy „az ottomán haddal” szemben vívott további háborúk olyan demográfiai katasztrófát vontak maguk után, ami nélkül Trianon sem következhetett volna be. Mettől meddig tartott a XX. század magyar vészorszaka? Az 1938-as első zsidótörvénnyel kezdődött? Vagy az 1920-as „numerus clausus” törvény megszavazásával? Az 1919-es kommünnel vagy a Horthy nevéhez kapcsolt ellenforradalommal? Szerintem az egész magyar nemzet számára egy vészorszak kezdődött az 1918-as összeomlással, illetve már az oda vezető világháborúval. És noha a közvetlen életveszély 1945-ben, a háború befejeződésével a zsidók és a nemzsidók számára egy időre megszűnt, 1946-ban, az első koncepciós perekkel ismét megkezdődtek a törvénytelenések, az ártatlan emberek meghurcolása, s ez tartott legalább az 1960-as évek elejéig, valójában azonban egészen a rendszerváltozásig. A magyar zsidóság XX. századi katasztrófája része, az egyik letragikusabb fejezete az egész magyarság számára végzetes elmúlt századnak. Ezt csak a rosszindulat értheti félre: valóban nem lehet egybe mosni az áldozatot a vétkessel, és a háborúban parancsra részt vevő hősi halott sem azonos kategória a gázkamrában elpusztítottal, demográfiai és nemzeti szempontból azonban a veszteség egységes és közös. Alig két évtizeddel a trianoni országcsonkolás után a II. világháborúban ez a nemzet elveszítette népi állományának közel 10%-át, több mint egymillió, nyelvében, kultúrájában és tudatában magyar embert.⁴

Zsidó származású honfitársaink az átlagosnál műveltebbek voltak, nemcsak jobban ismerték a magyar irodalmat, történelmet, művészetet, mint a lakosság többsége, de a magyarságot tudatosan választották, vállalták. Akkor is, amikor ez számukra érezhető hátránnyal járt, amely a Trianonban elcsatolt területeken élők esetében egyértelműen fennállott. „A magyar államból való kiszakadás ténye legalább olyan fájdalmasan érintette a zsidóságot, mint a magyarságot. Az erdélyi zsidó életérzést az is meghatározta, hogy a huszonekét év alatt a *román batóságok* célja egyértelműen az volt, hogy az *erdélyi zsidóságot anyanyelvétől és a magyar kultúrától elszakítsák*. A zsidó közösségeknek csupán román vagy héber nyelvű iskolákat volt szabad fenntartaniuk. Ám ezekben az iskolákban sok tanár – titokban, a hatalmi tiltás ellenére – magyarul tanított. Így a zsidó diákságban a magyar nyelv és kultúra iránti elkötelezettség megmaradt. A zsidóság túlnyomó többsége, a román asszimilációs nyomás ellenére, továbbra is magyar anyanyelvűnek vallotta magát, s osztozott mindazokban az érzelmekben, várakozásokban és illúziókban – az irrerendenta álmokat beleértve –, amelyek jellemzők voltak a trianoni országban maradt vagy az utódországokba szakadt magyarokra.”⁵ Ezt minden szakértő megerősíti. Temesvár és a Délvidék történetének egyik mai krónikása joggal mutatott rá: „1870 után a tendencia egyértelműen a magyarság felé fordulás volt. És hogy ezt

nem valamiféle opportunizmus diktálta, arra bizonyíték egy mai szerző megállapítása. »A romániai, erdélyi magyar zsidóság [...] nyolcvanévi román fennhatóság alatt, annak agresszív nemzetiségi politikájával dacolva, megőrizte a nagyszülők idejében asszimilált magyar nyelvet és kultúrát. [...] tették mindezt azonnali, saját érdekeik ellenében. Még a holocaustot követő évtizedekben is. [...] az Erdélyből emigrált magyar-zsidó családok többsége Izraelben vagy Amerikában továbbra is ápolja a csempészárúként kivitt magyar kultúrát.«⁶ Hasonló volt a helyzet a Felvidéken és Jugoszláviában is. *Ezért miközben indokolt és illő, hogy külön is számon tartsuk és meggyászoljuk a haláltáborokba elhurcolt vagy a nyílás önkény áldozatául esett zsidó származású magyarokat, ezt annak a tudatában tesszük, hogy ez a nemzeti becsületen igen súlyos foltot ejtett tragédia az összmagyarság pótolhatatlan vesztesége volt.*

Ismeretes, de legalábbis közismertnek kellene lennie, hogy a magyar történelemben mindvégig jelen levő, de a XVIII. századtól a türelmetlenség és az üldözés elől hazánkba nagyobb számban menekülő zsidóság derekasan kivette részét a magyar nemzet felemelkedéséért tett erőfeszítésekben: az 1848/49. évi szabadságharcot anyagiakkal és saját vérével is támogatta, a gazdaság fejlesztésében, a magyar kultúra ápolásában és terjesztésében pedig pótolhatatlan szerepet vállalt. (Tegyük hozzá, ugyanez elmondható a régebben bevándorolt észak-magyarországi németekről és a török háborúk után az elpusztult Délvidékre és az ország más vidékeire betelepülő svábokról és más bevándorlókról is.) Az „új magyarok” (zsidók és nemzsidók) valamennyien jó életlehetőségeket és befogadó közeget találtak, emellett vallásukat és szokásaikat megtarthatták. Az újkori bevándorlás jelentős mértékben hozzájárult Magyarország fellendüléséhez – csakúgy, amint ez Amerikában történt. Egy generációnyi időbe sem telt, hogy a bevándorlók nyelvben és érzésben magyarrá váljanak, és nincs valóságos alapja annak, hogy magyarságuk „sekélyebb” lett volna, mint a generációk óta itt élő, de a jobbágyorsból éppen kiemelkedőké. A közegészségügy fejlődésének köszönhetően megugró népszaporulat, valamint az urbanizáció által előmozdított természetes asszimiláció mellett a jelentős zsidó bevándorlás is hozzájárult ahhoz, hogy a kiegyezést követően mind abszolút számban, mint arányban rendkívül megerősödött a magyar népelem, így reális esélye volt annak, hogy a magyarság újra „belakja” az egész történelmi országot. Az 1869-es, már megbízható népszámlálás 6,2 millió magyar anyanyelvűt talált a Magyar Királyság területén (Horvátország nélkül), ami az össznépesség 46,9%-a volt. 1910-re a magukat magyarnak vallók száma 10 millióra nőtt, ez a teljes lakosság 54,5%-át tette ki.⁷ (Négy évtized alatt a nemzetiségi arányok ilyen szerény megváltozása azt is jelzi, mennyire alaptalan a vád, hogy a dualizmus korában a nemmagyarok „brutális magyarosítás” áldozatai voltak.) A trianoni békeszerződés az elcsatolt területeken megállította, de vissza nem fordította az asszimilációt. 1941-ben az egész Kárpát-medencében már 12,2 millió magyar élt, 1950-re viszont ez a szám 11,5 millióra csökkent. Ha nem kerül sor a két világháborúra és Trianonra, nem pusztítanak el félmillió magyar zsidót, nem menekül Nyugatra 1944/45-ben, majd 1956-ban 200–200 000 magyar, a lakosság természetes (lassuló, sőt mára negatívra forduló) szaporodásával számolva az évezred végé-

re a Kárpát-medence magyarsága 19–20 millió körül lett volna.⁸ De mindez megtörtént, és noha a háborúk és a népiirtások következtében hatalmas veszteségek érték Közép-Európa szinte valamennyi népét, aligha vitatható, hogy nemcsak területileg, de demográfiailag is az elmúlt század legnagyobb vesztese a magyarság. A demográfiai veszteséghez nagyban hozzájárult a magyar zsidóság tragédiája.

A II. világháború egymilliós magyar veszteségének több mint felét a meggyilkolt zsidók jelentik. A megnagyobbodott országban az 1941-es népszámlálás 725 005 zsidó vallásút talált, ez az összlakosság 5%-át tette ki. Ebből 324 026-an éltek az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken. Legalább 100 000 volt a részben zsidó származású, de a faji törvények szerint zsidónak minősülő, illetve a kikeresztelkedettek száma. A munkaszolgálatban, a haláltáborokban és a magyar területen történt vérengzések és kegyetlenkedések nyomán 5–600 000 között van az elpusztult magyar zsidók száma, ezeknek nagyjából a fele, 266 886 (lehet, hogy valamivel több) a visszacsatolt területeken élt.⁹ „Az észak-erdélyi zónában a háború előtt 165 061 zsidó élt, az észak-erdélyi zsidóság mintegy négyötöde. A munkaszolgálatból és a haláltáborokból 1945 szeptemberéig csupán 16 ezer ember tért haza, s további mintegy 10 ezer a világ különböző országaiban telepedett le. A visszatértek aránya tehát mintegy 10% volt, az összes túlélő pedig körülbelül 15–20%-nyi, vagyis a „végleges megoldás” észak-erdélyi áldozatainak száma 120–130 ezerre tehető.”¹⁰ Viszonylag széles körben ismeretes, hogy a két világháború után a Romániához csatolt területről az új hatalom elől vagy annak viselkedése nyomán 3–400 000 magyar távozott el, költözött át Magyarországra. Ha ehhez hozzáadjuk a megölt magyar zsidók számát, Erdélyben egy szörnyű „etnikai tisztogatás” tényét látjuk. A magyarok aránya az 1910-es 32%-ról mára 20% alá csökkent. Hasonlóan belerokkant a magyarság Szlovákiában és Kárpátalján is a zsidók elhurcolása, majd a nagyszámú magyar elmenekülése, kitelepítése és a Gulágra elhurcolása következtében: Szlovákiában 30%-ról 10%, Kárpátalján 30%-ról 12% lett a magyarok aránya. *Aki tudja, akinek fáj, hogy az 1920-ban elszakított 3,5 millió magyarnak mára csak 2,5 millió utódja maradt, beegondolt-e abba, hogy e népvesztésben mekkora szerepe van a magyar zsidóság elhurcolásának? Hogy ez a művelt, szorgalmas, jól gazdálkodó polgári réteg ma is mennyire hiányzik Erdély és általában a szomszédos országok magyar közösségeiből?*

A kolozsvári zsidóság története érvényes az egész erdélyi zsidóság történetére: ugyanazok az okok hozták létre az erdélyi városok zsidó közösségeit, sorsuk és végzetük is hasonló volt. Lőwy több mint 600 oldalas könyve jó harminc oldalt kitevő szakirodalmat (közte alig ismert, nehezen hozzáférhető visszaemlékezéseket) használt fel, emellett a szerző 76 tanúságtevővel készített személyes interjút, akiknek egyharmada a kötet megjelenésekor már nem élt. Hivatásos történészhez illő tudományos alaposággal követi végig a középkortól a kincses városban letelepedett zsidók sorsát egészen a gettóul szolgáló Irisz nevű téglagyárig és a halálba induló tehervonatokig. Az első száz oldal bemutatja Kolozsvár zsidó lakosságának az 1940-es „visszatérés, de nem hazatérés” előtti történetét. Elgondolkodtató adatokat kap az olvasó, hogyan vették ki a részüket a szabadságharcból mint nemzetőrök, honvédek, adakozók. Az emancipáció után, a dualizmus korában Kolozsvár

is tanúsítja a zsidó polgároknak a magyar nemzet javára kifejtett sokoldalú működését. Joggal hivatkozik a szerző Szekfű Gyulára, hogy „amennyiben a zsidók nem alapítottak volna gyárat, Magyarország az osztrák tőke gyarmata maradt volna, vagy pedig megrekedt volna az 1860-as évek agrárállapotai között” (97).¹¹ A gazdaságilag még visszamaradottabb Erdélyben ez tette lehetővé a városok gyors növekedését, így a magyar népesség erősödését s az alsóbb osztályok felemelkedését. A híres Dermata cipőgyár mellett a fémipar, a gyógyszer- és illatszergyártás, az építészeti vállalkozások, a textilgyártás, az ékszerészet mind a zsidó vállalkozó szellemnek köszönhette létét, s tette Kolozsvárt az ötven boldog békeévben valóban „kincses” várossá. De nagy tévedés azt hinni, hogy csak a kapitalizmus eredményeivel büszkélkedhettek a kolozsvári zsidók. „A közhiedelemmel ellentétben csupán a zsidóság kis hányada gazdagodott meg látványosan. ...az 1930-as években számontartott 4000 zsidó család közül alig 150 volt jómódú, 800 számított középpolgárnak, és több mint 3000 család anyagi helyzete csupán a kispolgár, illetve a nincstelen besorolásnak felelt meg” (98). Viszont az irodalom, a színház és a tudomány jelei között jelentős volt a zsidó származásúak aránya. Karácsony Benő, Janovics Jenő, Kádár Imre, Indig Ottó mellett a kevésbé ismert nevek is komoly minőséget képviseltek. Ezek kivétel nélkül az egyetemes magyar kultúrát gazdagították, tartották fenn a román hatalomátvétel után, a kevés túlélő még 1945 után is. Hogy hová tartoznak, azt Veress Zoltán mindnyájukra érvényesen mondta el Karácsony Benőről: erdélyi magyar író volt, de mert zsidó volta miatt haláltáborba vitték, és vértanúságot szenvedett, „jogot szerzett magának ahhoz, hogy tudni kelljen zsidó voltáról. Ugyanakkor tudni kell azt is, hogy ettől jottányival sem kevésbé erdélyi és kevésbé magyar” (57). Jellemző volt az a válasz, amit Karácsony 1942-ben adott a felszólításra, hogy mivel a magyarok megtagadják, nyilvánítsa magát zsidó írónak. „A zsidó nacionalizmust sem értékeli többre, mint a magyart, mindkettő egy tőből fakad: embertelenségből és ostobaságból. Hogy ki milyen nemzethez tartozónak érzi magát, saját maga dönti el, s mert a magyar fasiszták és nacionalisták antiszemizmust hirdetnek, azért ő nem tagadja meg Kossuth, Rákóczi, Petőfi és Ady népét. Mint ahogyan ezzel nem tagadja meg vagy el zsidó származását sem” (58). Janovics Jenő érdemeit a fiatalabb pályatárs, Szinberger Sándor így foglalta össze: „két színház-épülettel gazdagította a várost, és az első közép-európai filmstúdióval. [...] Két világhíres tanítványával ajándékozta meg a film világot, Korda Sándorral és Kertész Mihállyal...” Keresztény feleségével, Poór Lilivel Budapesten, barátoktól bújtatva vészelt át 1944-et, hogy 1945-ben újra átvegye a Kolozsvári Magyar Színház vezetését, és annak 1945. november 16-ai megnyitásakor szinte a színpadon halljon meg.

„Az erdélyi, túlnyomórészt magyar anyanyelvű zsidóság történelmi végzetként élte meg Trianont” (101). A román hatalom már az 1920. évi népszámlálásnál elrendelte, hogy „a Mózes-vallásúakat” külön nemzetiségként kell számba venni, s így az új Nagy-Romániában a zsidók létszáma elérte a 800 ezret, de az erdélyi zsidók kevés közösséget éreztek a teljesen más kultúrájú bukovinai, regáti vagy

bessarábiai hitsorosaikkal. A királyi Romániában hagyományosan erős volt az antiszemitizmus, s ez most áterjedt Erdélyre is. Részben Bukarestből érkezett román diákok 1927 decemberében megtámadták Nagyvárad, Bánffyhunyard, majd Kolozsvár zsidó lakóit és azok házait, üzleteit, templomait. Ezzel is összefügg, miért lett baloldali, gyakran kommunista sok erdélyi zsidó – e kérdésre egy egész fejezetben ad meggyőző választ a szerző. Az igazságos, jobb társadalom utópiája már a századfordulón igen sok fiatalt – köztük nagy számban nem zsidókat – megfogott, akik főként a szociáldemokrata mozgalomban voltak aktívak. A háború után a kommunista pártok szálltak síkra a leghatározottabban minden nemzeti és vallási előítéllettel szemben. A szerző nem említi, de az illegális Román Kommunista Párt elítélte a trianoni békeszerződést, és az elszakadásig terjedő önrendelkezési jogot követelt az erdélyi magyarság számára. Ahogy Lőwy egyik interjúalánya mondja, ez volt „az egyetlen hely, ahol az antiszemitizmust elítélték – elszántan, meggyőződéssel és őszintén” (85). A '30-as években a szélsőjobb felerősödött, Kolozsvár – Arad mellett – a Vasgárda erdélyi központja lett, a zsidó származásúakkal szemben minden területen diszkriminatív intézkedéseket vezettek be. A magyar lakosságra a fertőzés csak kevéssé hatott, de – főként a fiatalabb nemzedéket – azért megérintette. 1940. augusztus 8-án a bukaresti parlament elfogadta a Zsidó Statútumot, amely a zsidók jelentős részét megfosztotta az állampolgárságtól és megtiltotta a keresztényekkel kötött házasságot. Mindezek alapján érthető, hogy Kolozsvár zsidó lakossága is nagy örömmel fogadta a II. bécsi döntést, és 1940. „szeptember 11-én kokárdát tűzött a gomblyukába, és lelkes éljenzéssel üdvözölte a bemaszírozó magyar csapatokat”. Voltak, akik az örömtől sírtak (121). A Romániánál maradt Dél-Erdélyből sok zsidó is átköltözött a Magyarországhoz visszakerült területre. „Az idős nemzedék még az első világháború előtti, a zsidóságot maradéktalanul emancipáló Magyarország emlékének és létének illúziójában ringatta magát” (119). De a fiatalok sem gondolkoztak másként. „A kolozsvári zsidó diákok mind magyarul beszéltek. A zsidó diákok magyar diákok voltak” – emlékezik dr. Kékedy Erzsébet ny. egyetemi adjunktus” (120).

Csak szégyenkezve lehet olvasni, hogy milyen csalódás érte a kolozsvári magyar zsidókat is. Életbe lépett a két „zsidótörvény”, nemsokára jött a harmadik, a „faji” alapú, ami már a nemi kapcsolatot is megtiltotta. Az új közigazgatás betiltotta a zsidó sajtót, felfüggesztette a zsidó sportegyesületeket és klubokat, csak a vallásgyakorlást engedélyezték. A VKM a középfokú oktatásban bevezette a numerus clausust, a zsidó diákok számát az országos aránynak megfelelően 6%-ra korlátozta. Viszont Kolozsvárott, majd Nagyváradon és Szatmárnémetiben is külön zsidó gimnázium indult, amelyeket a helyi zsidó közösségek tartottak fenn, tanári karuk pedig – a máshonnan történt elbocsátások következtében – rendkívül magas színvonalú volt. A Kolozsvárra visszaköltözött magyar egyetem zsidó diákokat nem vett fel, de a már oda járó hallgatók befejezhatték tanulmányaikat. Ők is ki voltak téve azonban a zömmel kívülről érkezők atrocitásainak, amelytől számos rangos tanár és diáktársaik egy része megpróbálta megvédeni őket.¹² Sajnos a trianoni országból érkező szélsőjobboldaliak befolyása erősödött, köztük vezető sze-

repe volt dr. Baráth Tibor történésznek. A magyar színházból Hóman Bálint miniszter utasítására elbocsátott színészek – br. Kemény János, a neves mecénás támogatásával – létrehozták a Kolozsvári Zsidó Színházat –, amely természetesen magyarul, zömmel magyar darabokat játszott. Igen súlyosan érintette Kolozsvár zsidó lakosságát a munkaszolgálat is, ennek részleteiről sokat elmond a „Lovak helyett befogva a Don-kanyarnál” fejezetcím. Külön tragikus, hogy akkor sem fordult a „muszosok” sorsa jobbra, ha orosz hadifogságba kerültek. Voltak, akiket azonnal lelőttek, másokat a velük korábban embertelenül bánó volt keretlegényekkel együtt dolgoztattak.

Ami az 1944. március 19-ei német megszállást követően megalakult Sztójay vezette Quisling-kormány alatt történt Kolozsvárott és az egész országban, arra ráillik Lőwy fejezetcíme: „Megvadult ország, elaljasult kor.” A kálvária ismert stációi (sárga csillag kötelező viselése, gettóba költöztetés, deportálás a zsúfolt marhavagonokban, majd a haláltáborok) eléggé közismertek, és épp eléggé elborzasztóak. A tényleges lebonyolítás részletei viszont közlőről mutatják be az emberi megaláztatások sorozatát, amelyben az ártatlan, védtelen, szadistáknak kiszolgáltatott százazreknek, köztük gyermekeknek, részük volt. A zsidók nem viselhettek többé egyenruhát, díszmagyart [!], nem tarthattak rádiókészüléket, gépkocsit, csak külön engedéllyel ülhettek vasútra és hajóra, majd április 7-én megszületett a gettósításról szóló rendelet.

A német megszálló csapatok és velük együtt a Gestapo március 27-én vonult be Kolozsvárra. Az igénybe vett, zsidó tulajdonú épületek lakóinak csak néhány percet engedélyeztek, hogy a legszükségesebbeket összeszedjék, majd egy zsinagóga udvarába szállították. 150 prominens személyt letartóztattak, a zsidó lakosságot vagyonuk bevallására és beszolgáltatására szólították fel. Létrehozták és többször átszervezték a Zsidótanácsot, amelynek a fő feladata az emberek nyugtatása volt. Noha ennek tagjait már április közepén tájékoztatták a kényszerlakhelyre költöztetésről, a tanács ezt nem tette közzé, és nem szervezte vagy legalább tanácsolta a menekülést. Persze az sem lett volna könnyű, mert Romániában május 3-án rendeletet hoztak, hogy az Északról Dél-Erdélyben átszökő zsidókat le kell löni, esetleges bűjtatóikat pedig ki kell végezni. De szinte senki sem próbált menekülni, még mindig „bíztak abban, hogy a magyar állam és a jogrend megvédi őket” (173). Sajnos már nem volt szuverén magyar állam, és nem létezett jogrend, így május 3–10-e között Kolozsvár zsidó lakosságát a gettónak kijelölt Irisz-telepi téglagyárba gyűjtötték össze – gyakran kíméletlen eljárás keretében. Nem csak a magyar hatóságokban kellett azonban csalódniuk, a könyvből megtudjuk, hogy a neológ főrabbi, dr. Weinberger Mózes, az utolsó pillanatban népét cserben hagyva, Tordára menekült, majd Palesztinában talált menedéket.

A magyar lelkiismeret szempontjából a téglagyári gettóban történeteket találok a legsúlyosabbnak. Lőwy forrásai alapján egyértelműen megállapítható, hogy ott nemcsak a fizikai körülmények (oldalfalak nélküli csűr, rendkívül szűk hely, teljességgel elégtelen egészségügyi feltételek) voltak emberhez méltatlanok, de a magyar hatóságok viselkedése is menthetetlen volt. Megalázó testi motozás, sőt verés

az értékek elvétele céljából (cinikus kifejezéssel „pénzverde”), botozással serkentett fizikai munka (ebben SS-ek is asszisztáltak), a városban élő ismerősökkel, barátokkal történő személyes vagy postai érintkezés tilalma – mindez nem Eichmann parancsára történt. A remény még ilyen körülmények között sem hunyt ki. Maguk a zsidó vezetők terjesztették, hogy az embereket a Dunántúlra, a valójában nem is létező Kenyérmezőre fogják szállítani mezőgazdasági munkára. Amikor június 2-án Kolozsvárt bombatámadás érte, és egy időre a tábor őrizetlen maradt, az alkalmat senki sem próbálta kihasználni a szökésre. A táborban még ekkor sem tudta, nem is sejtette senki, hogy Németországba fogják őket szállítani, és hogy ott mi vár rájuk. A háború után felelősségre is vonták a tudatosan hamis illúziókat terjesztő Balázs Endrét és Krémer Bernátot. Még ellentmondásosabb a Kasztner Rezső nevéhez köthető mentés ügye. Ő Eichmannal, közvetve pedig Himmlerrel tárgyalt eredetileg egymillió zsidó semleges országokba kiszállításáról, pénz, teherautók és élelmiszerek ellenében. Miután a szövetséges hatalmak ettől elzárkóztak, végül Kolozsvárról csak 388, jobbára tehetős és befolyásos zsidót választottak külön, akiket különféle viszontagságok után Németországon át Svájcba szállítottak. Ezúton összesen 1684 magyar zsidó menekült így meg. Kasztner a háború után egyesek hősnak tekintették, aki jóval több embert mentett meg, mint Wallenberg, mások viszont lelketlen önzéssel vádolták, végül Izraelben meg is gyilkolták ezért. Még több vita van arról, hogy mivel saját bevallása szerint pontos tudomása volt a deportáltakra váró sorsról, miért nem tájékoztatta erről korábban Kállay miniszterelnököt és Horthyt, a gettózások idején pedig magát a zsidó lakosságot. Ez esetben feltételezhető, hogy a magyar társadalom is jóval nagyobb segítséget nyújtott volna, és sokkal többen megmenekültek volna.

A könyv egyetlen vigasztaló része az a jó ötven oldal, amely azokkal az igaz magyar emberekkel foglalkozik, akik aktív módon, sok esetben saját életük kockáztatásával mentették nemcsak barátaikat, de az ismeretlen üldözötteket is. Kiemelkedik közöttük egyértelmű kiállásával és iránymutatásával Márton Áron gyulafehérvári püspök, aki május 18-án a Szent Mihály templom szószékéről ítélte el „a zsidók ellen az utóbbi időkben végrehajtott intézkedések”-et, május 22-én pedig, még a kolozsvári deportálások megkezdése előtt, a helyi és a fővárosi hatóságokat levélben kérte, hogy „az embertelenségeket akadályozzák meg, vagy ha erre nem képesek, ne működjenek több ezer ember elpusztítására irányuló cselekményekben közre. Ezekben a végzetes napokban minden felelős embernek éreznie kell, hogy nemzetünk sorsa és vele együtt mindnyájunk sorsa is Isten kezében van, nem lehet tehát Isten bosszúállását magunk fejére hívnunk olyan bűnök elkövetésével vagy azokban való közreműködéssel, amelyeket a katekizmus az égbekiáltó bűnök közé sorol, s amelyeknek földi megtorlása a tapasztalat szerint nem marad el.” Rendkívül fontos e levél dátuma is. Mivel a szentbeszédet és e levelet nemcsak Angelo Rotta pápai nuncius és Serédi Jusztinián hercegprímás kapta meg, de a Schlachta Margit vezette Szentlélek Szövetség sokszorosította és az egész országban terjesztette, nem tartható fenn az a közkeletű nézet, hogy a magyar társadalom, s mindennek előtt a vezetők, ekkor még nem tudták s nem is

tudhatták, milyen sors vár a kiszállított zsidókra. A püspök külön levélben figyelmeztette felelősségére és kötelességére Sztójay miniszterelnököt és Jaross belügy-minisztert (223–225).

Lőwy Dániel nagyon fontos tényekre hívja fel a figyelmet „A Szamos-parti város Wallenbergje” című fejezetben. Nem vonva kétségbe sem a világhírűvé vált svéd diplomata érdemeit, sem a Budapesten több ezer ember életét megmentő olasz Perlasca és a svájci Lutz, valamint néhány kollégájuk és segítőkjük bátor és önzetlen tevékenységét, a könyv bemutatja a szinte teljesen ismeretlen kolozsvári evangélikus esperes, Járosi Andor hősi helytállását. A zsidótörvények bevezetése után tüntetően gyakran mutatkozott zsidók társaságában, a német megszállás után pedig számos zsidó mentesítését járta ki, hamis keresztleveleket bocsátott ki, prédikációiban és hittanóráin nyíltan bírálta az embertelen tanokat, egy ismerős család saját leányával egyidős leányát pedig lakásukban bujtatta. Sorsa annyiban is Wallenbergéhez hasonló volt, hogy 1944 őszén a Kolozsvárra bevonuló szovjet csapatok – mintegy 200 más polgári személlyel együtt – elhurcolták. Tisztelői mindent elkövettek kiszabadításáért, de hiába, 1944 karácsonyán egy szovjet munkatáborban meghalt. Maga a szerző gyűjtötte össze azokat a bizonyítékokat és tanúvallomásokat, amelyek alapján Jaross – csakúgy, mint Márton Áron – néhány éve megkapta a Yad Vashem Intézet elismerő oklevelét.

Számos egyén vagy család drámai történetét örökíti meg a könyv. Az említettek mellett sok további kolozsvári segítette az üldözötteket – köztük néhány román is. Ismertebb esetek, illetve személyek: Tóth József professzor, akkor hadapród őrmester, Szabó T. Attila, a híres nyelvész, Demeter János professzor (akkor ügyvéd), Tordai György tanár, Kauntz volt kolozsvári osztrák konzul, Vita Sándor országgyűlési képviselő, br. Kemény János, Miskolczy Dezső professzor, rektor, Kőműves Ilona színésznő, Jagamas Ilona újságíró, dr. Petre Rebreanu ügyvéd, Sulyai-Sulyanszky börtönigazgató. Magának a városnak a hangulata vegyes volt. A segítők mellett voltak feljelentők, kárörvendők, de a helyiek inkább az üldözöttekkel rokonszenveztek, míg az anyaországból érkezettek között sok volt a hangos antiszemita. Méhes György író meglehetősen pontosan fogalmazott: „A kolozsvári polgárságról nem lehet azt mondani, hogy antiszemita volt. Az emberek nagy része sajnálta zsidókat, és nem értett egyet a zsidók elleni intézkedésekkel. Persze voltak olyanok is, akik kihasználták a helyzetet. Csupán passzív ellenállás volt” (312). Azok, akik Budapestre menekültek, jó esélyt kaptak a túlélésre, bár a nyilas uralom alatt közülük is jó párat meggyilkoltak. Voltak, akik román területre próbáltak átszökni, de a szigorú román határőrizet általában elfogta és visszatoloncolta őket, s ez még a jobbik eset volt, mert 1944. május 3-án Románia elrendelte, hogy a menekülőket le kell lőni, az esetleges bújtatókat pedig ki kell végezni.

A gettó elviselhetetlenségét hamarosan a tehervagonok szörnyűsége, majd Auschwitz pokla váltotta fel. A Kolozsvárról és a környéki településekről összegyűjtötteket, mintegy 16 000 embert, 1944. május 25-e és június 9-e között, marhavagonokból összeállított hat vasúti szerelvényen szállították a megsemmisítőá-

borba.¹³ A téglagyártól a vasútig tartó jó négy kilométeres út maga is a szenvedések újabb stációja volt: rekkenő hőségben mindenki súlyos batyúban, hátizsákokban cipelte mindazt, amiről azt hitte, hogy a dunántúli munkatáborban szüksége lesz. A kimerülő, terhük alatt roskadozó embereket puskatussal nógatták a csendőrök a gyorsabb haladásra. A túlsúfolt vagonokban megtett hosszú út gyötrelmei sok beszámolóból ismereteseek, és sajnos ez sem írható az idegen megszállók rováására, amint az sem, hogy mielőtt a vonat elhagyta volna a magyar területet, a csendőrök még egy utolsó, fenyegetésekkel tarkított motozást tartottak, elrejtett pénz és értéktárgyak után kutatva. A továbbiakban már nem számított, hogy ki a kolozsvári, beindult az emberek szisztematikus megsemmisítésének a gépezete.

Az elhurcolás tényét senki sem jelentette be Kolozsvárról, mégis mindenki tudott róla. Noha a bértollnokok továbbra is megpróbálták hangulatot kelteni a zsidók ellen, s megindult „a zsidóvagyon” elosztása, szétlopása, egy kortárs szerint a közhangulat nyomasztóvá vált, „akik addig zsidóellenesek voltak, [...] soha többet nem mondtak rosszat a zsidókról” (319). És akiknek minderről közvetlen tapasztalatuk nem volt, vagy később születtek, hogyan gondolkodnak a történelekről?

Megrendítő oldalakat olvashatunk a túlélők lelkiállapotáról, a hazatértek fogadtatásáról, identitási problémáikról, fizikai és politikai útkeresésükről, s arról, miért és hogyan apadt a maradék mintegy 6500 fős kolozsvári zsidó közösség 1992-re 353-ra. A Lőwy által feltárt részletek nyomán érthető, hogy „a koncentrációs táborok borzalmait átélő és onnan Erdélybe visszatért zsidóság egy része azonban élete végéig a magyar kormányt és a magyar hatóságokat okolta az elhurcolásokért” (371), de a mindennapi életben általában – még az Izraelbe kivándoroltak is – a magyar nyelvet használták. A kolozsvári – és az egész magyarországi – zsidósággal szemben a magyar tartozás kiegyenlíthetetlen. Nem kárpótlás és restitúció kérdése, hanem egy elárult testvériség, egy eltaszított szerelmes ügye. Ahogy Szócs Géza 1991. november 25-én a kolozsvári Szent Mihály templomban kimondta: „a magyar állam részt vett saját polgárai egy csoportjának megsemmisítésében. Ezt a tragédiát és ezt a szégyent nem kisebbíti semmi; legfőnebb növeli az, hogy itt olyan polgárokról is szó volt – észak-erdélyi zsidókról –, akikre a magyar szó szeretete és vállalása miatt kétszeres kisebbségi sors nehezedett, akik megosztották velünk az elnyomást mint magyarok is” (389).

Lőwy Dániel megrendítő könyve szerintem meggyőző érv amellest, hogy a magyar zsidóság tragédiája egyszerre zsidó és magyar tragédia, amit közösen kellene gyászolni, nem vádolva egy egész közösséget, de nem kisebbítve az egyének felelősségét, Hitlertől kezdve a puskatussal ütő csendőrig. Szörnyű idők voltak, de jöttek még később is szörnyű idők.

1945 és 1948 között a magyar politikai és társadalmi élet számos képviselője és intézménye, élén az országgyűléssel, elismerte a nemzet felelősségét, és kifejezte őszinte bánatát, kérte a túlélők és a rokonok, leszármazottak bocsánatát, s hangot adott meggyőződésének, hogy Magyarországon ártatlan emberek a hatóságok közreműködésével soha többé nem fognak szenvedni és meghalni. A magyar bűnösök nagy része elnyerte büntetését. Hogy más országokban ez csak részlegesen és

részlehlőn történt meg, az nem a mi felelősségünk. De ki hitte volna, hogy szinte azonnal újból meg fog indulni az állami terror, most nem egy vallási-kulturális közösség, hanem társadalmi csoportok és a hatalmon levőktől eltérő világnézetet és politikai meggyőződést valló emberek ellen. Jogos a holokauszt, a vézskorszak egyediségét hangsúlyozni, de szintén jogos együtt és egyszerre ítélni el minden embertelenséget, justizmordot, gyűlöletet hirdető eszmét.

A XX. században milliószámra pusztultak el magyar állampolgárok, magyar anyanyelvű és tudatú emberek erőszakos halállal, háborúban, hadifogságban, koncentrációs táborban, börtönben. A „soha többé” parancsa és fogadalma, a penitencia csak akkor hozhat megnyugvást és békét, ha mindenki egyforma utálattal tekint vissza ezekre a bűnökre, és egyformán, együtt képes gyászolni az összes ártatlan áldozatot. Ha erre nem vagyunk képesek, akkor nem vagyunk jó hazafiak, és nem vagyunk jó emberek. ☒

J E G Y Z E T E K

- 1 Lőwy Dániel: *A Kálváriától a tragédiáig. Kolozsvár zsidó lakosságának története*. Kolozsvár, 2005, Koinónia.
- 2 Bibó István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 1948, 778–877, ill. *Válogatott tanulmányok*. 2. köt., 621–810. Örvendetes, hogy a Múlt és Jövő Kiadó 2001-ben önálló kiadványként újra megjelentette.
- 3 Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.
- 4 Ebből a fronton mintegy 160 000 fő halt meg, a hadifogságban 280 000, a hadszíntérré vált országban 130 000-re becsülhető a polgári áldozatok száma, zsidó mártír pedig több mint 450 000 volt. Stark Tamás: *Magyarország második világháborús embervesztése*. Budapest, 1989, MTA TTI; Stark Tamás: *Zsidóság a vézskorszakban és a felszabadulás után*. Budapest, 1995, MTA TTI. Uő.: *Magyarország háborús embervesztése. Rubicon*, 2000, 9. sz., 44–48.
- 5 Tibori Szabó Zoltán: Kettős kisebbségben. A zsidóság Észak-Erdélyben. *História*, 2004/2–3.
- 6 Borsi-Kálmán Béla: *Öt nemzedék, és ami előtte következik... A temesvári levente-pör, 1919–1920*. Budapest, 2006, Noran-Kiadó, 220, idézet forrása Erdélyi Lajos: *Magyar zsidók Romániában, Erdélyben. Múlt és Jövő*, 2000/1, 25–27.
- 7 Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. *Válóság*, 1980/8, 98. Kocsis Károly–Kocsisné Hodosi Eszter: *Magyarok a batárainkon túl*. Budapest, 1991, Tankönyvkiadó, 12–13.
- 8 Für Lajos: *Mennyi a sok sírkereszt? Magyarország embervesztése a második világháborúban*. Budapest, 1989, Püski, 69.
- 9 Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon*. Budapest, 1948, Téka, 473. és köv., valamint Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. 2 vols. New York, 1981, Columbia University Press alapján közli az adatokat a Bibó id. tanulmányhoz készült jegyzetekben Vida István: *Válogatott tanulmányok*. II. köt., 903. V.ö. Szabó A. Ferenc: *Egy millióval kevesebben... Embervesztések, népesedési tendenciák és népesedéspolitikai Magyarországon, 1941–1960*. Pécs, 1998.
- 10 Tibori: id. tanulmány.
- 11 Szekfű a *Három nemzedék*, III. könyv, 7. fejezetben ezt részletesen kifejti.
- 12 136. Az *Orvosi Hetilap* 1998. júniusban közölte Búza László rektor 1943-ban szigorúan bizalmas rendeletét, amelyben utasította az altszektet és a segédszemélyzetet, hogyan védjék meg a zsidó hallgatókat az esetleges bántalmazástól.
- 13 Tibori: id. tanulmány.